

Az erdélyi katolikus felekezeti oktatás II. József uralkodása idején

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	4
1. II. JÓZSEF CSÁSZÁR ISKOLAPOLITIKÁJÁT BEFOLYÁSOLÓ KORSZAK.....	18
1.1. Erdély 17–18. századi helyzetének általános jellemzése.....	20
1.2. A Habsburg fennhatóság megerősödése a 18. századi Erdélyben.....	28
1.3. Az egyesült görög katolikus egyház és a román nyelvű iskolázás.....	32
1.4. Az erdélyi katolikus püspök visszatérése Gyulafehérvárra.....	37
1.5. Mária Terézia uralkodása (1740–1780).....	39
1.6. II. József társuralkodásától az egyeduralkodásig.....	48
1.7. Új eszmeáramlat – a felvilágosodás.....	73
2. II. JÓZSEF CSÁSZÁR ISKOLAPOLITIKÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI.....	91
2.1. A jezsuita iskolázás.....	92
2.2. Az erdélyi iskolázás 1773–1776 között.....	118
2.3. Az I. Ratio Educationis-tól a Norma Regia-ig.....	125
2.3.1. Az I. Ratio Educationis előzményei.....	125
2.3.2. Az I. Ratio Educationis.....	139
2.3.3. Iskolai felügyelet Erdélyben II. József császár uralkodása idején.....	156
3. II. JÓZSEF EGYHÁZ- ÉS ISKOLAPOLITIKÁJA ERDÉLYBEN.....	168
3.1. II. József császár egyházpolitikája.....	170
3.2. II. József császár iskolapolitikája.....	173
3.3. A Norma Regia.....	175
3.3.1. A Norma Regia kiadása.....	175
3.3.2. A Norma Regia hiányosságai.....	185
3.3.3. A Közönséges Rendtartás.....	189
3.3.4. A nyári és téli iskolázás a Norma Regia szerint.....	194
3.3.5. II. József iskolapolitikájának nemzetiségi hatásai.....	201
4. ERDÉLYI KATOLIKUS GIMNÁZIUMOK. ALAPÍTÁSUKTÓL II. JÓZSEF KORÁVAL BEZÁRÓLAG.....	209
4.1. A gyulafehérvári katolikus gimnázium.....	210
4.1.1. A gyulafehérvári gimnázium előzményei.....	210
4.1.2. A „Gymnasium Regium”.....	223
4.2. A kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium.....	228
4.2.1. Az intézmény jezsuita alapítása.....	228
4.2.2. Iskolai élet a piaristák irányítása alatt.....	234
4.3. A csíksomlyói Római Katolikus Főgimnázium.....	238
4.3.1. A csíksomlyói főgimnázium a 17. század közepétől 1725-ig.....	238
4.3.2. A csíksomlyói gimnázium 1725-től Mária Terézia tanügyi rendeletéig.....	245
4.3.3. A csíksomlyói főgimnázium oktatási-nevelési rendszere.....	247
4.3.4. A csíksomlyói gimnázium Mária Terézia tanügyi rendeleteitől 1790-ig.....	249
4.4. A kézdivásárhelyi (kantai) római katolikus gimnázium.....	256
4.4.1. Az esztelneki alapítás.....	257
4.4.2. A kantai iskola.....	265

4.5.	A székelyudvarhelyi gimnázium.....	269
4.5.1.	Előzmények – A jezsuita kisgimnázium.....	269
4.5.2.	A felvilágosodáskori iskolareformok hatásai.....	274
4.5.3.	A gimnázium igazgatói, tanárai.....	276
4.5.4.	Az iskolaprefektus.....	279
4.5.5.	A könyvtár.....	281
4.5.6.	A convictus.....	283
4.5.7.	Az iskola tanulói.....	285
4.6.	A marosvásárhelyi Római Katolikus Gimnázium és nevelőház története..	292
4.7.	A nagyszebeni római katolikus iskolázás története.....	307
5.	II. JÓZSEF ISKOLAPOLITIKÁJÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI.....	313
6.	MELLÉKLETEK.....	321
7.	RÖVIDÍTÉSEK.....	371
8.	BIBLIOGRÁFIA.....	372
9.	Introducere.....	382
10.	Einführung.....	393

Az erdélyi katolikus felekezeti oktatás II. József uralkodása idején

(Tartalmi áttekintés)

Kulcsszavak:

Egyháztörténelem, iskolatörténet, pedagógiai-didaktikai tudományok története, erdélyi katolikus iskola, katolikus felekezeti iskola, bécsi Udvar, erdélyi királyi Gubernium, Mária Terézia uralkodása, II. József uralkodása, jezsuita iskolázás, Ratio Studiorum, I. Ratio Educationis, „Allgemeine Schulordnung”, Norma Regia, egyházpolitika, iskolapolitika, tanügyi rendszer, közoktatás, elemi oktatás, gimnázium, főiskola, normális iskola, tanítóképzés, felvilágosodás, felvilágosult abszolútizmus, iskolareform, oktatás nyelve, iskolai szabályzat, curriculum, tankönyvek, tanító, tanár, iskolaprefektus, igazgató.

Doktori tézisem megírásához az indítást mindenekelőtt tanügyi tevékenységem sugallta. Ennek kapcsán számos esetben volt alkalmam behatóbban dokumentálódni a 18. század egyháztörténeti, iskolai és pedagógiai vonatkozású, változatos forrásanyagaiból. Különösen 2002 őszétől, főegyházmegyei főtanfelügyelő-helyettesé történt kinevezésemtől kezdődően, fizikailag is nagyon közel kerültem a fentebb említett témakörök korabeli (1773-tól – évenként néhány, de nem több mint 20 irattal – gyarapodott) hagyatékához, melyet a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (GyFL) őriz, s mely nem gazdag ugyan, de tartalmaz olyan dokumentumokat, amelyek személyes hitelességgel „szólnak” két évszázadnál is régibb idők tanügyi dolgairól.¹ Ezek az iratok, vizsgálatuk (átírás, fordítás, értelmezés) során, olykor nosztalgiát ébresztettek, ékesszóló precizitást árasztottak, máskor a nyomorúságos iskolahelyzetre, – maihoz viszonyított – hiányos infrastruktúrára utaltak... Ám mindig ott tudhattam ezen iratok mögött az antik világból átsejlnő, örök „paidagóoszt”, aki – akárcsak napjainkban – hivatását megbecsülendő, fáradságot, energiát, időt nem kímélt, hogy odaadó oktató-nevelője lehessen nemzedékek sokaságának.

¹ Vö. SZÖGI László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára*. Gyulafehérvár–Budapest 2006. 128.

Teológiai tanulmányaim végeztével foglalkoztam először érintőlegesen – a licencdolgozatom kapcsán –, iskolaüggyel. A később rákövetkező mesterképzés már kimondottan /egyház/történelmi vetületű témákat kínált, melyeknek keretén belül a katolikus iskolaügyre irányítódott a figyelmem. Jelen dolgozat megírásakor lényegében ennek a kiteljesítését kívántam megvalósítani.

Az írott szóhoz való korai vonzalmam megkönnyítette könyvtári, levéltári búvárkodásomat. Nagy segítségemre volt – a Gyulafehérvári Érseki Levéltáron kívül – a székelyudvarhelyi Dokumentációs Könyvtár, a csíkszeredai Állami Levéltár (ahol „élőben” átlapozhattam az udvarhelyi gimnázium *Album Gymnazii*-jét is), a gyulafehérvári Római Katolikus Teológiai Intézet könyvtára, a Római Katolikus Kántoriskola levéltára, valamint ugyanitt a Batthyaneum és az Állami Levéltár (ez utóbbi, igaz, csak 1887–88-ból birtokol legrégebb iskolai statisztikákat), a kolozsvári Egyetemi Könyvtár és Státusi Levéltár.

Tartalmi vizsgálódásom eléggé távoli történelmi kor iskolaügyét hivatott felölelni, részleteiben bemutatni, mely eredeti, *eddig fel nem dolgozott komponenseivel*² gazdagítja az idevágó szakirodalmat. Éppen ezért a kutatásaim nyomán írásba foglalt anyag végigvezet az egyháztörténelemnek azon a vonalán, amely az iskolázással, annak fejlődésével, változásaival kapcsolatos.

Tézisem címe – *Az erdélyi katolikus felekezeti oktatás II. József uralkodása idején* – beszűkítő jellegű ugyan, ám annak érdekében, hogy történelmi, társadalmi, bölcséleti, valamint oktatásméleti és oktatásszociológiai keresztmetszetében láthassuk a kiválasztott témát, fontosnak és indokoltnak tartottam időben mélyebb pontról kezdeni a tárgyalását. Az iskolázás időbeni fejlődését, differenciálódását ugyanis történelmi eseményeket meghatározó fordulópontok, a művelődési élet sarkalatosan *újszerű szellemi áramlatai* alapjaiban – századokon keresztül – befolyásolták, irányították. Ezeknek a meghatározó jellegű befolyásoknak hosszú távú hatása érvényesült, s bizonyos értelemben érvényesül napjainkban is, mint ahogyan *Iohannes Amos Comenius (Ján Amos Komenský)* (1592–1670) cseh pedagógus-gondolkodó némely pedagógiai elvei ma is időtállóak és alkalmazhatóak. Ehhez hasonlóan – ha töredékeiben is – élnek még olyan praktikák a didaktikai működésben, amelyeket a tézisben tárgyalt *Ratio Studiorum*, a *Ratio Educationis*, avagy a *Norma Regia* szögezett le.

² A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltárban fellelhető *Tanfelügyelőségi és iskolaügyi iratok* anyagáról van szó.

Dolgozatom öt fejezetet tartalmaz, ezt a felosztást láttam indokoltnak:

1.) II. József császár iskolapolitikáját befolyásoló korszak,

2.) II. József császár iskolapolitikájának előzményei,

3.) II. József császár vallás- és iskolapolitikája,

4.) Az erdélyi katolikus gimnáziumok Ratio- és Norma-korabeli helyzete – kordokumentumok tükrében,

5.) II. József császár iskolapolitikájának következményei,

melyeket természetesen kiegészít a *Mellékletek* tárgyköre, valamint a *Bibliográfia* tételes felsorolása.

A felekezeti iskolázás – évszázadok során – meghatározott történelmi keretek között bontakozott ki. Ezért az *első fejezetben* kronológiailag sorra vettem azokat a felvilágosodott abszolutizmus korszakát ténylegesen meghatározó jellegű és az azt megelőző történelmi eseményeket, amelyek a 17. század háborúságoztól, tatár és török betörésektől fergeteges időszakaiban végbementek, s amelyek a századvégen eredményezték Kelet-közép Európa történelmi színterének hatalmi váltását. *Nagyajtai Cserei Mihály* históriás szavaival élve, az engedékeny török „fa járom” felváltotta a kemény Habsburg „vas járom”, mely képletesen mutat rá a hatalomváltás alanyainak – mostanra már történelmi tapasztalattá öregedett – különbségére.

A Habsburg fennhatóságot szentesítő, többszöri átfogalmazásra kerülő, később az *Alvinczi rezolúcióval* és a *Mikes-pontokkal* „feljavított” *Lipóti Diploma*³ értelmében kezdődött meg Erdély adminisztratív átszervezése. Az oklevél (hitlevél) „rendelkezései szerint alakult meg” a *Gubernium (Főkörmányzóság)* a maga apparátusával és tisztségviselőivel, mely merőben újszerű, a bécsi Udvar elképzeléseinek megfelelő államhatalmat léptetett életbe.

Természetesen a társadalmi és a politikai változásoknak megvoltak a felekezeti kihatásai is. Az erdélyi fejedelemség idején (1556–1690) szilárdnak vélt „három nemzet, négy bevett vallás” helyzete – megbomlott mind etnikai, mind vallási viszonylatban, egyrészt – mert az új fennhatóság katolikus-párti volt, másrészt – mert a 18. század elejére már meghatározó népességi fölényrel rendelkezett az erdélyi románság. Ehhez a helyzethez szorosan kapcsolódik a Habsburgok azon rekatolizációs kísérlete, hogy a románságot a katolicizmus részére megnyerje. Részben ez utóbbinak eredményeképpen

³ *Diploma Leopoldinum*, I. Lipót (Leopold) császár által – Bécsben, 1691. december 4.-én – kiadott hitlevél.

jött létre a görög katolikus (unionált) egyház, melyhez olyan erdélyi katolikus főurak adták nélkülözhetetlen hozzájárulásukat, segítségüket, mint báró *Apor István* kincstartó, a korabeli Erdély egyik leggazdagabb embere. Látszólag kilóg a témából, valójában mégis beletartozik, mert a vallási unióra lépő görög katolikusok gyermekei közül többen a katolikus gimnáziumok növendékei lettek, illetve éppen tárgyalt korszakunkban fejlődött ki Balázsfalva központtal a román görög katolikus iskolarendszer.

Katolikus szempontból nagy előrelépés, hogy a másfél évszázados, olykor csak formálisan létező helytartóságot/vikariátust követően, az Udvar teljes jogkörrel visszaállította az erdélyi katolikus püspökséget, sőt, a mindenkori püspök fontos funkcióhoz jutott a Guberniumban. III. Károly császár⁴ az erdélyi római katolikus püspök tekintélyét emelendő, a Gubernium első tanácsosává tette, aki a gubernátor távollétében az üléseken elnökölt. (Sorger v. Zorger Gergely püspöksége óta az erdélyi római katolikus püspök örökös kormányzékai tanácsos volt, aki excellenciás címénél fogva rangban első volt a tanácsosok között.) Ezzel egyidőben a reformáció idején elvett javak (templomok, iskolák) egy része is visszakerült eredeti tulajdonosához. A gyulafehérvári püspöki széket elfoglaló főpapok mindig meghatározó szerepet játszottak az erdélyi iskolázásban. Ennek egyik megnyilvánulási formájaként, a mindenkori püspök, az általa kinevezett főtanfelügyelő révén, állandóan nyomon követte az iskolázás helyzetét, szükségéit.

A Habsburg uralom a század derekától új színeket öltött. III. Károly császár fiúörökös hiányában bevezette a *Pragmatica sanctio*-t, melynek egyenes következménye lett Mária Terézia (1740–1780) negyvenéves uralkodása.

A közoktatásügy állami vezetése és ellenőrzése érdekében már III. Károly uralkodása idején megtörténtek az első halvány próbálkozások, de Mária Terézia lesz az, aki a század közepén a kérdés nagy jelentőségét felismeri és állhatatos, lankadatlan buzgalommal a birodalom országrészeiben a tanügyet fokozatosan állami feladattá teszi. 1777-ben kiadja legfontosabb tanügyi intézkedését szolgáló rendeletét, a *Ratio Educationis*-t, melynek tételei merőben új alapokra helyezik az oktatásügyet, és a történelemben először – kiragadja az egyház kezéből az iskolaügyek kizárólagos irányítását, megszervezését, megvalósítását, azon a címen, hogy „az iskola közügy” – „Die Schule ist und bleibt ein Politikum”.⁵ Szintén a történelemben először lesz kötelező az ingyenes alapfokú iskoláztatás (mely majd II. József idevágó rendeletei révén válik

⁴ III. Károly néven magyar király, VI. Károly néven német-római császár.

⁵ Mária Terézia híres mondata.

még kihangsúlyozottabbá), s mindez azzal a felvilágosult szándékkal, hogy lojális alattvalókat képezzen a központosított hatalom számára.

Ezt megelőzően 1773-ban XIV. Kelemen pápa (1769–1774) megszüntette a jezsuita tanító rendet, mely a *Ratio Studiorum* 1599-es kiadásától a rend felszámolásáig uralta az európai oktatást.

A jezsuiták nevelési rendjét sok bírálat érte. Ennek kapcsán fontos leszögezmem, hogy – egy pedagógiai felfogásában – differenciáltabb kor álláspontjáról könnyű bírálatot mondani, ám ez éppen annyira igazságtalan is lehet. Kutatásaim alapján csatlakozom Prohászka Lajos pedagógiatörténész megállapításához: intézményeket, elveket legfeljebb *immanens kritika* tárgyává lehet tenni, vagyis azt vizsgálni, hogy mennyiben feleltek meg a kor kívánalmainak. Ez az immanens kritika azonban meglehetősen gyenge érvrendszerű, ugyanis honnan tudhatnánk ma annak a régmúlt kornak a mércéjét!? Egy történelmi kort rekonstruálhatunk az alkotásaiból, s ezek alapján mintegy megszerkesztjük e kor eszményeit, kívánalmait, és ezekhez mérjük a tényleges valóságot. De épp azért, mert rekonstruálunk és szerkesztünk, mindig egy kissé nyitva áll itt az ajtó, hogy rajta későbbi korok véleményei besettenkedjenek, és így meghamisítsák immanens kritikánkat is. Mert mi mindig látjuk azt is, ami utóbb következett, amit ellenben a kor emberei természetesen még nem ismerhettek.⁶

Történelmi szempontból Mária Terézia uralkodása aránylag békés időszak (az örökösödési háború mozgalmas éveit leszámítva), mely bizonyos érzelmi töltetet is kap a magyarság részéről a királynő iránt. Nem így a társuralkodó, majd egy évtizeden át egyeduralkodó utód, II. József, aki minden tekintetben kimeríti a *felvilágosult abszolutista uralkodó* típusát, s akinek meggyőződése, hogy korát jóval megelőző jellegéből származik a politikai kudarca.

A 18. századi Erdély történelmének hozadékai közé tartoznak a társadalmi és ezen belül az iskolai életet is befolyásoló népfelkelések, melyek közül a határőr székelyek 1764-es *Siculicidium*-a⁷, valamint az 1784-es Horea, Cloșca, Crișan vezette parasztfelkelés említésre méltó. Ezt a helyzetet csak tetézi II. József rendeletsorozata, melyek közt olyant is találunk – mint például a nyelvrendelete –, mely burkoltan ugyan, de a nemzeti nyelvnek – jelesül a latinnak, mint kancelláriai hivatalos nyelvnek – a visszaszorítását, elsorvasztását jelentette. Hasonló hatással volt ez a magyar

⁶ Vö. PROHÁSZKA Lajos: *Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete*. Debrecen 2004, 241.

⁷ A madéfalvi „székelyöldöklés” latinos megnevezése egyben a történés idejét jelző kronosztikon: SICVLICIDIUM – számértéke 1764.

nyelvhasználatra is, mely intézkedés elszánt ellenállást váltott ki a monarchia magyar ajkú népében, s természetesen rendkívül negatívan hatott az iskolázásra, valamint a hivatali életre is. Felismerve tévedéseit, II. József halála előtt visszavonta minden Magyarországot – s természetesen Erdélyt is – érintő rendeletét három kivétellel: a türelmi rendelet, a jobbágyrendelet és az alsópapságot támogató rendelet érvényben maradt továbbra is.

Dolgozatom *második fejezetében* taglalom *II. József császár iskolapolitikájának előzményei* kapcsán az iskolázás fejlődését, különös hangsúllyal a 17–18. századra vonatkozóan. A hazai népoktatás fejlődésének a 19. századig terjedő *három nagy korszakából*⁸ a dolgozat tematikájának megfelelően és arányosan kap teret a második korszak első fele, mely a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis-tól kezdve felöleli az utód, II. József uralkodásának iskolapolitikáját, valamint annak utóregzéseit a 18–19. századfordulóig.

Ebben a korszakban az állam tudatosítja a népiskola fontosságát, s a felvilágosodás eszméinek európai kiteljesedése kapcsán egyre inkább függetleníti az iskolát addigi kizárólagos birtokosától – az egyháztól. Ugyanakkor saját politikai céljainak eszközéül használja fel az iskolázást, miáltal az iskolaügyben tartósan és meghatározóan megjelent a *világi elem*, s az iskoláztatás szervezeti és tartalmi kérdései az uralkodó hatáskörébe (fenségjogába) kerültek. Ez az időszak *a nemzeti iskola korszaka*, melyben állami iskolákat hoznak létre. Amíg a katolikus iskolák az állami vezetést elismerik, addig a protestánsok megtartják hagyományos rendszerüket, s az állami vezetés alatt álló iskoláktól függetlenül fejlődnek tovább. Ugyanekkor intézkedés történik a nélkülözhetetlen, intézményesített tanítóképzés beindítására is.

Indokoltnak találtam az előzmények tárgykörét a jezsuita iskolázástól kezdeni, ugyanis ez az újkorban fogant, jól bevált iskolarendszer az iskolatörténetnek 175 esztendején keresztül meghatározta a korabeli katolikus oktatást. Ebben a részben arra törekedtem, hogy tételesen bemutassam a jezsuita oktatási rendszert, lelkeségi alapját, annak tanmenetét, didaktikai módszer- és eszközkészletét, figyelemfelkeltő érdekességeit, s nem utolsó sorban hatékonyságának titkát. Minden alapos elemzéshez hozzátartozik az esetleges negatívumok felsorolása is, melynek kapcsán az előbbiekből

⁸ I. korszak: Szent István korától a Mária Terézia-féle Ratio Educationis kiadásáig, 1000–1777.; II. korszak 1777-től 1848-ig *a nemzeti iskola korszaka*; III. korszak 1848-tól kezdődik, ez *a modern népnevelés kora*.

vázolt *immanens kritikai* felfogás és ezen az alapon történő megközelítés a lehető legindokoltabb.

Ezért tartottam szükségesnek a tézis második fejezetében a felvilágosodás – újkor és modern kor váltószínterén megjelent legfontosabb eszmeáramlat – részletezését. A felvilágosodás százada nemcsak az államéletet és a tudományt, hanem a közművelődést is egészen új irányba terelte. A műveltség és a művelődés, mely eddig egyesek öncélja volt, most közügyvé terebélyesedett, s az iskola, amely hosszú évszázadokon át az állam gondján és hatáskörén kívül esett, egyszerre a politikai hatalom középpontjába sodródott. Meggyőződéssé erősödött, hogy az iskola az ember boldogulásának és boldogításának egyik eszköze, s az állam, nem térhet ki ennek a fontos tényezőnek a felkarolása elől. Politikai elvvé érlelődött, hogy mindenkinek, még a legszegényebb néposztályhoz tartozó gyerekek/személynek is joga van elemi ismeretekben részesülni, ezért az államnak nemcsak érdeke, de kötelessége is az iskola létét, fejlődését intézményesen biztosítani.

Ha ennek a korszaknak a közművelődési törekvéseit vizsgáljuk, s az egykorú irodalomban tallózunk, bámulatosan megszorodott számmal tűnnek fel az oktatás-nevelés kérdéseivel foglalkozó kiadványok, melyek különös hangsúllyal domborítják ki a nagy szellemi képviselőknek, filozófusoknak és természettudósoknak (*René Descartes, Thomas Hobbes, John Locke, Robert Boyle, Montesquieu / Charles de Sécondat, Voltaire / François Marie, Denis Diderot, Jean le Rond d'Alembert, Jean-Jacques Rousseau*) a korabeli iskolafejlődésre gyakorolt hatását. Nemhiába szerették ezt az időszakot a „pedagógia századá”-nak nevezni. A figyelem főképpen a népnevelésre és a népiskolára irányult, de a közép- és felsőfokú oktatásra is kiterjedt, annak hangsúlyozásával, hogy mindez az államnak a közjóra irányuló törekvésével áll összhangban.

Hiányos lenne ez a kép, ha nem esne szó a szabadkőművességről, a középkorban gyökerező, de lényegében ennek – a tézisben tárgyalt – korszaknak a termékéről, mely a maga nemében szintén meghatározó volt a szellem- és iskolafejlődésére.

Ezeknek a szellemi áramlatoknak a bemutatását követően tértem rá a jezsuita rendet – betiltása után – sikerrel helyettesítő piarista tanügyi rendszer bemutatására. A piaristák Erdélyben (főként Kolozsváron) telepedtek meg tartósan, de az állandósult gyökérverés elmaradt. Tézisemben bemutatom a jezsuita és a piarista korszak közötti rövid átmeneti időszakot (1773–1776) – a kolozsvári iskolázás kapcsán.

A szellemi élet differenciálódásával, összetettebbé válásával egyidőben jelentkezett a monarchia népeinek nemzetérzelmi ébredése, mely nemcsak a társadalmi mozgásokat okozta a birodalomban, hanem az egyes összetevő nemzetek saját kulturális

életének gyorsütemű fejlődését is. Külön kitértem ebben a viszonylatban az erdélyi román kultúra és nemzeti tudat 18. századi alakulására, ugyanis Erdély térségében ez a jelenség meghatározó jellegűvé válik az utókorra nézve.

Dolgozatom *harmadik fejezetében* jutok el a tulajdonképpeni főcím közvetlen tartalmi közelségébe, melynek kapcsán *II. József császár vallás- és iskolapolitikáját*, az azt megelőző valamint kiteljesítő folyamatokat tettem a vizsgálat tárgyává.

Iskolapolitikája terén II. József az egész *közoktatást* állami intézménnyé tette. Tanügyi politikája természetes folytatása a Mária Terézia uralkodása alatt megkezdett iskolapolitikának, de magasabb szintű, határozottabb és radikálisabb.

Közvetlenül a jozefinizmus egyeduralkodóvá válását megelőző idő hozza magával a Mária Terézia elindította tanügyi reformfolyamat írásos dokumentumának, az *I. Ratio Educationis*-nak kidolgozását, valamint 1777-es kiadását. Ezt megelőzően – 1760-ban – alakította meg az udvari tanulmányi bizottságot azzal a rendeltetéssel, hogy az egyes országrészek oktatásügyének helyzetét tanulmányozza, a fennálló iskolai állapotokról adatokat gyűjtsön, és reformjavaslatokat dolgozzon ki. Először *Joseph Messmer* bécsi tanító, majd *Franz Högeli* alsó ausztriai kormánytanácsos, valamint *Felkel*, *Martini* és *Leonard Gruber* próbálkozott új tanügyi rendszerek kiagyaltásával, ám sikertelenül. Ezt követően közel másfél évtizedig eredménytelenül keresgéltek az osztrák szakemberek az új megoldásokat. Közben híre ment, hogy porosz Sziléziában az oktatásügy nagyszerű fejlődésnek indult – eddig nem alkalmazott pedagógiai elvek gyakorlatba ültetésével. Így terelődött a királynő figyelmé *Johann Ignatz Felbiger* (1724/1725?–1788) nagyműveltségű és széles látókörű ágostonrendi szerzetesre, saganai apátra, aki az elhanyagolt sziléziai iskolarendszert alig tíz év alatt nemcsak bámulatosan rendbe szedte, hanem iskoláját mintaszerű eredményességgel működő intézménnyé fejlesztette. Mária Terézia közbenjárta II. Frigyesnél, hogy Felbigert az ausztriai oktatásügy megreformálása végett átengedje a császári udvarba. Itt félévi tájékozódás után kidolgozta, és 1774. december 6-án kiadta az *Allgemeine Schulordnung* című iskolai rendtartását, amely a népiskola minden mozzanatába rendet vitt az eredményes működés külső és belső feltételeinek megállapításával, a tankötelezettség kimondásával, a gyermekek iskolalátogatásának szigorú ellenőrzésével, a „szorgalmi” idő és az iskolai szünetek tartamának meghatározásával, a tanítók mellékfoglalkozásának eltiltásával – ennek ellenében jobb javadalmazásuk biztosításával, a tanítói értekezletek és óralátogatások kívánalmával. Mindezzel az iskolát a hatósági gondoskodás tárgyává tette.

Erdélyi viszonylatban a Guberniumnak Mária Terézia megküldi az 1775. március 23-án kelt 317. számú általános iskolaügyi rendeletét, amely 4 fejezetben és 19 pontban az egész erdélyi oktatásügyet felölelte – az egyetem, a latin iskola, valamint a papnevelés terén, de figyelmét főképpen a legtöbb törődést kívánó triviális iskola ügyének szentelte. Ezzel a rendelettel próbál rendet teremteni az elhanyagolt iskolaügyben.

Felbiger *Rendtartása* egyik alapvető dokumentuma lett az *I. Ratio Educationis*-nak. A Ratio Erdély esetében csupán elirányító jelleggel bírt, ugyanis osztrák mintára a magyarországi viszonyoknak megfelelően készült. Jeles szellemi atyjai ennek a tanügyi törvénynek: *Ürményi József, Tersztyánszky Dániel, Makó Pál és Kollár Ádám*.

Az *I. Ratio Educationis* tartalmát tekintve a felvilágosult abszolutizmusra jellemző erős központi akarat fejeződött ki benne, ami – az iskolarendszer szervezetétől a tananyag tartalmán és a követendő módszereken át az iskolák finanszírozásáig, valamint a kulcskérdésnek tekintett irányításig és felügyeletig – a rendszerként felfogott oktatásügy minden lényeges elemére kiterjedt.

Triviális iskolák esetében a Ratio arról is rendelkezik, hogy a tanítók *évente készítsenek pontos kimutatást* az iskoláskorú gyermekekről. Kezdetben legalább a plébániával / parókiával rendelkező falvakban legyen iskola, ahol pedig ez hiányzik, de a környéken legalább száz iskolaköteles gyermek van, egy közös iskolát kell létesíteni. Ha egyik iskola nem képes befogadni a gyermekeket, azokat a szomszédos iskolák között kell elosztani. *Egy tanuló sem maradhat beiskolázatlanul*. A klérust nem zárja ki a rendelkezés az oktatásból, sőt, az *iskolák felügyeletét a helyi papokra* bízza, a gazdasági kérdések megoldását pedig a község vezetőségére.

Tézisemben ezen elemek bemutatása kapcsán az eredeti szövegből vettem – magyar fordításban – a megfelelő passzusokat vagy hivatkozásokat. Igyekeztem megfelelőképpen beépíteni a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltárban fellelt eredeti – gótikus német karakterekkel írt – jegyzőkönyv-töredéket, mely érdekes és meglepő információkat közöl a tordai iskolahelyzetről, tanítóról, valamint az 1786-os iskolai év nyári és téli kurzusait jellemző dokumentumokat.

II. József iskolapolitikájának megvilágítása kapcsán, nagyon röviden talán így tudnám jellemezni ezirányú ténykedését: *fő célkitűzése az elemi oktatás, a népoktatás fejlesztése* volt. Az erdélyi sajátosságokra nem lehetett teljes mértékben alkalmazni a Ratio-t, ezért már Mária Terézia utasítást adott egy, az erdélyi viszonyokra alkalmazott tanügyi tervezet, a *Norma Regia* megszerkesztésére. Ennek a munkának az irányítója

Mártonfi József, az erdélyi nemzeti (elemi) iskolák felügyelője – későbbi erdélyi katolikus püspök – volt.

Itt szeretném megjegyezni, hogy a létező forrásmunkák méltatlanul keveset foglalkoznak Mártonfi iskolaszervező szerepével.⁹ Ezt az űrt is pótolni kívánom dolgozatommal azáltal, hogy részletesebben kitértem Mártonfi munkásságára, a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltárban őrzött korabeli iratok bemutatásával.

Mártonfi – a Norma megszerkesztése előtt – kidolgozta¹⁰ a *Közönséges Rendtartást*,¹¹ mely megfontoltan és egyszerűen foglalta össze a kiadott, de addig nem érvényesített királyi rendeletek lényegét, tulajdonképpen a Felbiger-féle elveket, és semmi olyasmit nem tartalmazott, ami kivitelezhetetlen lett volna. Nemcsak azért nevezetes, mert ez az első, nyomtatásban megjelent, iskolai szabályozó dokumentum Erdélyben, hanem még inkább azért, mert ez vetett szilárdabb alapot népiskoláinknak, melynek nyomán kialakult a katolikus népoktatásnak az a formája, amely változatlanul érvényben volt egészen 1848-ig, sőt – a falura jellemző hagyományőrzés erőteljességénél fogva, egészen a 20. század elejéig. Ez a szabályzat szoktatta hozzá Erdély népét az iskolához, a gyermekeket a tanuláshoz, a tanítókat a rendszeresebb munkához.

A Norma Regia kidolgozásánál *Mártonfi József* mellett még közreműködtek katolikus iskolaügyi szakemberek: *Szegedi György* és *Török Ferenc* kanonokok, *Kováts József* és *Cseréi József*, a kolozsvári Piarista Gimnázium tanárai és *Pállya István*, a kolozsvári Teréz Akadémia rektora.

A Norma Regia – az erdélyi iskolaügy első átfogó szabályozó dokumentuma – csak Mária Terézia halála után, 1781 májusában kerül kiadásra. Két fő részre tagolódik: az első rész az *iskolai igazgatást* szabályozza, a második pedig az *iskolai szabályzatot és a tanterveket* tartalmazza. Az elemi oktatásra vonatkozó néhány cikkelyen kívül az egész *Norma Regia* a középfokú (gimnáziumi) oktatásra vonatkozik. Hiányosságokkal is bír, melyek azonban jelentőségét az erdélyi iskolaügy kapcsán egyáltalán nem minimalizálhatják.

Ugyanezen harmadik fejezetbe találtam alkalmasnak beépíteni azokat az eredeti statisztikai dokumentumokat, amelyek gyulafehérvári levéltári kutatásaim

⁹ Egyetlen részletes és hiánypótló munka etéren (amelyet a tézisemben is felhasználtam megfelelő kiegészítésekkel, pótlásokkal az eddig még fel nem használt levéltári anyagból) – GYÖRGY Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*. Budapest 2009.

¹⁰ Mártonfi szerzőségét igazolja Cserey Farkasnak – 1806. december 29-én – *Kazinczy* Ferenchez írt levele, melyben említést tesz a Rendtartásról, melynek elkészítése lényegében Andreas Grieb feladata lett volna, aki hivatalában elődje volt Mártonfinak. *Kaz. Lev. IV. 448–449.*;

¹¹ Teljes nevén: *Közönséges Rendtartás, mely A Falusi Iskolák számára a Felsőes Királyi parantsolatokból egybe szedetett*.

eredményképpen kerültek napvilágra. Sikerült megküzdenem a gótikus németességgel írt és egyidőben archaizmusokkal teli szövegek „megfejtését” és értelmezését illető nehézséggel is. Ezek az eredeti dokumentumok, melyek közvetlenül ezidáig nem kerültek feldolgozásra, úgy értékelem – mindenképpen sajátos elemként hatnak az értekezésben. Dolgozatom lényeges hozadékának és újdonságának tartom őket.

Tézisem leghosszabb – *negyedik* – fejezete a felvilágosodás korának legjelentősebb *erdélyi katolikus gimnáziumait*, iskolázását mutatja be. Dilemmát jelentett számomra az, hogy e jeles katolikus oktatási intézmények alapításuktól kezdődően a 18. századdal bezárólag, vagy fejlődésükben – a dolgozat főcímének megfelelően –, csupán egy korszakukat tegyem vizsgálat tárgyává. Végül az első megoldást választottam, mert így találok valamelyest „kereknek” a kérdéses intézmények jellemzését. Nevezetesen a gyulafehérvári, kolozsvári, csíksomlyói (csíkszeredai), kézdivásárhelyi (kantai), székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi és nagyszebeni katolikus gimnáziumokat vettem sorra, melyeknek jellemzésénél a megfelelő intézmények hivatalos értesítőire, kéziratokra, feljegyzésekre, a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár anyagára, helyi plébániák *Domus Historiá*-ira alapoztam (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagyszében). Az egyes intézmények bemutatásánál különösen a sajátosságokat igyekeztem felfedezni és vázolni; mindezt a korszak helyi sajátosságainak figyelembe vételével, főként annak szociológiai kontextusaiban.

Sajnálattal kellett azonban tudomásul vennem, hogy nagyon sok korabeli irat – a keletkezésétől eltelt két és fél évszázad alatt – megsemmisült, (tűzvészek martalékává vált, gondtalanságból elkallódott, vagy „akarati” és erőszakos megsemmisítés áldozata lett), csupán jelzés maradt fenn némelyik hajdani létéről.

Esetenként viszonylag nagyobb mennyiségű, egybehangzó dokumentumból, forrásanyagból kellett válogassak, mivel valamennyi korabeli katolikus iskolaintézmény ferences, vagy jezsuita alapítású, s ennek következtében számos hasonlóság jellemzi őket, történetük pedig természetesen összefonódott a megfelelő szerzetesrend történetével, erdélyi helyzetének alakulásával.

Az *utolsó – ötödik – fejezet* a vizsgált korszakra vonatkozó következtetéseket, megállapításokat, értékeléseket tartalmazza *II. József császár iskolapolitikájának következményei* címmel. Végkövetkeztéseimben állítom, hogy II. József iskolapolitikája merőben újat hozott: az iskolázás történetében első ízben történt meg, hogy egy uralkodó

a *közoktatást állami intézménnyé* teszi. A császár, elődje – Mária Terézia – tanügyi politikájának következetes folytatójaként lépett fel, ám magasabb szintű, határozottabb és radikálisabb lépésekkel.

A jozefinista tanügyi politika fő célkitűzése volt az *elemi oktatásnak* – a *népoktatásnak* – a fejlesztése. Ennek kapcsán igyekeztem rámutatni arra, mint azt más fejezetekben is tettem, hogy II. József következetes mintapéldája az abszolutista, felvilágosult uralkodó típusának. Ebbéli meggyőződése eredményezte társadalmi szinten azt a felfogását, hogy a *termelő és adófizető tömegek a leghasznosabb összetevői az államnak*. Egyenes következménye lett ennek a logikának, hogy az *állam érdeke* azt követeli, hogy *minden állampolgár rendelkezék egy alapfokú műveltséggel és részesüljön állampolgári nevelésben*. Az államnak mintegy kötelessége mindent megtenni a *felvilágosult gondolkodású állampolgárok neveléséért*, mert ezekből válnak a *legjobb alattvalók*. Ily módon a felvilágosult abszolutizmus a tanügy nevelő szerepét majdhogynem teljesen a politikum célkitűzéseinek szolgálatába kívánta állítani, mely hangsúlyozottan újszerű és modern felfogást képvisel a történelemben, és ezen belül az iskolatörténetben.

Dolgozatomat *Mellékletekkel* egészítettem ki. Ezek sorában találhatóak azok az iratok, fordítások, amelyeknek a szövegtörzsbe történő szerves és teljes beépítésük nem volt indokolt, de tájékoztató jellegüknél fogva közzétételüket szükségesnek találtam.

Összegezőként megjegyezném, hogy módszertani szempontból a kutatás folyamán többféle szempontot követtem. A dolgozat címe – *Az erdélyi katolikus felekezeti oktatás II. József uralkodása idején* – meglehetősen leszűkített területet jelölt ki számomra. Értékelésem szerint indokolt volt ezt visszamenőleg és viszonylag röviden kiegészítenem az első két fejezetben a *történelmi*, illetve a *szellemi élet fejlődési* szempontjai szerint. Ez a része a dolgozatnak elsősorban az összegező készséget, de ugyanakkor a hatalmas történelmi anyagban való eligazodást és szelekciós készséget feltételezett.

Hasonló módszertani eljárással éltem a további fejezetek esetében, a kéziratos levéltári anyag szelekciója terén is. Ennek kapcsán a különböző fejlődési sajátosságok megragadására összpontosítottam. Arra törekedtem, hogy a rendelkezésemre álló dokumentációs anyagból a legjellegzetesebb okmányok kiragadásával a legjellemzőbb vonásokat tárjam fel. Kétségtelenül – legjobb szándék mellett is – a kutatás ilyen szempontból kiegészítenivalót hagy maga után, hiszen mindig vitatható a választás

motivációja, de tény, hogy e nagy horderejű és radikális változásokat eredményező tanügyi lépések, melyek szervesen kapcsolódnak korabeli társadalmi-politikai és kulturális elmozdulásokhoz, történésekhez, megkövetelik a szintetizáló készség nagyfokú igénybevételét.

A dolgozat első fejezetében – különösen a II. József jellemzése és utazásai kapcsán felhasználtam mások (pl. Kulcsár Krisztina) levéltári kutatásait is.

Igyekeztem a dolgozat vezérfonalához folyamatosan hozzászóni a teológiai – sőt mérsékelt apologetikai szempontú megközelítéseket is –, azzal a figyelemmel, hogy pártatlanul, igazsággal és az ökumenizmus szellemében tegyem.

Doktori dolgozatomról azt is elmondhatom, hogy interdiszciplináris jellegű. Ennek megfelelően elsőrendű szerepet kapnak az egyháztörténet és a neveléstörténet, a különböző teológiai diszciplínák (pl. dogmatika, liturgia, spiritualitás) mellett.

Tudatában vagyok annak, hogy tökéletesen kimeríteni egy témát így – idő- és térkorlátok – közé szorítottan nem lehetséges. Meggyőződésem azonban, hogy dolgozatom eligazító forrást jelent(het) a feldolgozott téma/témák iránt érdeklődőknek, sőt kiindulópontja lehet az esetleges továbbfejlesztésnek.

* * *

Összefoglaló végkövetkeztetésként megállapítható, hogy az iskolaügynek állami hatáskörbe helyezése, közügyként/politikumként való kezelése felgyorsította azt a – felvilágosult abszolutizmus korában létrejött – törekvést, mely az iskolát elsősorban állami célok elérése érdekében használta fel.

Az adott történelmi időszak – a 18. század – minden nehézsége ellenére, az iskolaügy előtérbe került a társadalmi porondon, hálózata bővült, megteremtve ezáltal a 19. századi, egyre jobban korszerűsödő oktatási intézményrendszer alapjait.

Gyulafehérvár, 2010. február 23.